

Bernhard Schlink

Rechtvaardigheid

Essay

Vertaald uit het Duits
door Marcel Misset

Cossee
Amsterdam

Voorwoord

In de filosofie en in het leven komen we beide tegen: het geloof in rechtvaardigheid, dat die bestaat, misschien zelfs dat die in de wereld zegeviert, en een ongeloof dat alleen maar subjectieve voorstellingen van rechtvaardigheid kent, die verschillende belangen dienen en die net zozeer met elkaar in tegenspraak zijn als de belangen zelf. Maar ook degene die dat ongeloof niet heeft, legt zich niet neer bij conflicten tussen strijdige belangen, bij iets te moeten, iets te hebben of te ontvangen. Ook hij probeert voor zijn ruziënde kinderen, vrienden of collega's rechtvaardige oplossingen te vinden, en steeds weer lukt het hem en voelt iedereen zich rechtvaardig behandeld. Dat betekent niet dat rechtvaardigheid in de wereld zegeviert en ook niet dat zij zo bestaat als wij haar graag zouden zien: als formule die we simpelweg kunnen handhaven. Maar rechtvaardigheid is beslist ook geen lege huls via welke subjectieve voorstellingen en verschillende belangen tot uiting komen. Want ondanks die subjectieve voorstellingen worden er uiteindelijk rechtvaardige oplossingen gevonden.

De hier volgende tekst behandelt hoe wij naar recht-

vaardigheid vragen en hoe wij het antwoord op die vraag zoeken – en steeds weer vinden. De tekst behandelt de structuur en het proces van de arbeid die bij de zoektocht naar rechtvaardige oplossingen moet worden verzet: rechtvaardigheidswerk.

Zoals er subjectieve voorstellingen van rechtvaardigheid bestaan, bestaan er ook persoonlijke opvattingen over rechtvaardigheid. Of wij nu in rechtvaardigheid geloven, haar verachten, ons over onrechtvaardigheid opwinden, op rechtvaardigheid hopen, er vertwijfeld door raken, ons voor haar inzetten, niet opgeven of ons erbij neerleggen, zij laat maar weinigen onverschillig.

Zonder dat geloof had ik geen jurist kunnen zijn. Het heeft me begeleid, gemotiveerd en geïnspireerd, mijn werk is ervan doordrongen. Misschien is mijn geloof in rechtvaardigheid daarom een geloof in de mogelijkheid en de noodzakelijkheid van rechtvaardigheidswerk. In elk geval heb ik mijn kennis van rechtvaardigheid als werk niet in de laatste plaats te danken aan mijn werk als jurist.

Als rechtswetenschapper was ik ook rechtsfilosoof. Anders dan andere filosofen denken en schrijven wij rechtsfilosofen zowel voor filosofisch onderlegden als ook voor in filosofie geïnteresseerde leken. Als de volgende tekst voor een niet-filosoof te filosofisch is, en voor een filosoof niet filosofisch genoeg, vraag ik beiden om begrip.

Berlijn, september 2025

I

Inleiding

Rechtvaardigheidswerk

Iedereen heeft een gevoel voor rechtvaardigheid. Niet te krijgen wat anderen krijgen, te worden bestraft als anderen niet worden bestraft, wekt onze verontwaardiging. Het wekt onze verontwaardiging op een andere manier dan andere slechte behandelingen. Zonder goede redenen anders te worden behandeld dan anderen is niet alleen onaangenaam, vervelend misschien of zelfs ondraaglijk; het is onrechtvaardig.

In de verontwaardiging over een onrechtvaardige behandeling schuilt de verwachting rechtvaardig behandeld te zullen worden. Die verwachting kent verschillende dimensies. Ze betreft degene die verantwoordelijk is voor de behandeling, ze richt zich op hetgeen, goed of slecht, voortkomt uit de behandeling, ze ziet hoe anderen worden behandeld, ze vraagt waarom zij anders behandeld wordt en zij beoordeelt, aan de hand van een maatstaf, of die ongelijke behandeling wel een goede reden heeft. Als de beantwoording van de vraag wat rechtvaardigheid is aansluit bij de verwachting rechtvaardig behandeld te zullen worden, dan heeft die vraag heldere theoretische taken.

Daaruit vloeien de volgende overwegingen voort: ze gaan ervan uit dat enerzijds mensen alleen om een goede reden ongelijk behandeld willen worden en dat anderzijds ongelijke behandelingen onvermijdelijk zijn. De burgers van een land worden anders behandeld dan alle mensen in andere landen, belastingbetalers anders dan burgers die geen belasting betalen, belastingbetalende echtparen anders dan ongehuwde belastingbetalers, echtparen met kinderen anders dan echtparen zonder. Bij elke ongelijkheidsbehandeling rijst de vraag naar een goede reden; met elke ongelijkheidsbehandeling wordt een nieuw niveau van gelijke behandeling gevormd. Een gemeenschap heeft een architectuur van gelijke en ongelijke behandelingen nodig; haar rechtvaardigheid is de rechtvaardigheid van gelijke en ongelijke behandelingen, die zich voegen naar die architectuur.

Een gelijke of ongelijke behandeling toetsen aan rechtvaardigheid vraagt erom te bepalen wie door die behandeling wordt getroffen, wie niet, en de wijze waarop zij iemand raakt, een maatstaf voor goede redenen om de bepaling of de gelijke dan wel de ongelijke behandeling om een goede reden gerechtvaardigd wordt of misschien zelfs geboden is, wie er recht op heeft en wie niet. Het vereist rechtvaardigheidswerk.

Rechtvaardigheidswerk is nederiger dan het ontvouwen van concepten van rechtvaardigheid. Die beloven een volmaakte rechtvaardigheid, enkelvoudig, vanuit één principe, op één doel gericht. Ideale concepten over

rechtvaardigheid gaan ervan uit dat iedereen ofwel gelijk, ofwel naar verdienste, ofwel naar behoefte wordt behandeld. Het egalitaire concept ziet de rechtvaardigheid verwezenlijkt als het met alle mensen even goed gaat. Het meer op verantwoordelijkheid gerichte concept gaat uit van de verantwoordelijkheid van mensen en staat toe of eist dat het, op basis van de beslissingen die zij nemen, beter of slechter met hen gaat. Het conservatieve concept vindt de maatstaf voor rechtvaardigheid in de bestaande juridische en maatschappelijke verhoudingen. Het discursieve concept vindt hem in de erkenning door alle betrokkenen. Volgens comparatieve concepten laat de rechtvaardige behandeling van een individu zich afleiden uit de behandeling van andere individuen. Niet-comparatieve concepten beoordelen haar niet met een vergelijkende blik. Volgens het procedurele concept laat rechtvaardigheid zich niet afmeten aan haar inhoud, maar aan de procedures waarmee zij tot stand is gekomen.

Niet alle mensen willen echter naar verdienste of behoefte of zelfs maar naar een enkel principe of om een enkel doel gelijk behandeld worden. De omstandigheden waarin het er rechtvaardig aan toe dient te gaan en de problemen die daarvoor moeten worden opgelost, zijn daarvoor ook te veelvormig. Rechtvaardigheidswerk onderkent dat, opereert op kleine schaal en vindt goede redenen voor ongelijke behandeling nu eens hier en dan weer daar, via verdienste en behoefte tot aan bestaande verhoudingen, en via procedures. Rechtvaardigheids-

werk hanteert een distributief paradigma, niet als een concept van wat rechtvaardigheid is, maar als een programma hoe naar haar moet worden gezocht, van situatie naar situatie, van probleem naar probleem.

Rechtvaardigheidswerk bewaart ook afstand tot staats- en maatschappijtheorieën, want het moet worden verricht, ongeacht de inrichting van de staat en de maatschappij. Rechtvaardigheidswerk kan en wil ook geen democratische theorie leveren. Rechtvaardigheidstheorieën hebben dat in de afgelopen decennia juist wel gedaan en ideale modellen ontwikkeld voor vrije, rechtsstatelijke en socialistische democratieën. Het Westen was tijdens de Koude Oorlog zo uniform in zijn democratische, vrije, rechtsstatelijke en sociaaldemocratische levenswijze, en na het einde van de Koude Oorlog zo zeker van de aantrekkingskracht van zijn levenswijze, dat de praktische filosofie zich uitgenodigd kon voelen de democratie steeds idealer te denken. Iedereen moest dezelfde rechten en kansen krijgen, niemand zou moeten lijden onder achterstand door zijn begaafdheid of herkomst, iedereen moest deelnemen aan het politieke en maatschappelijke leven en van de economische groei profiteren, iedereen moest zich kunnen ontplooiën, gezien, gehoord en erkend worden. Het probleem dat bij de inlossing van die belofte ontstond, werd met en na John Rawls' *A Theory of Justice* (1971) gezien als de pluraliteit van religieuze, areligieuze, liberale en onliberale ideologieën en doctrines, waarvan de aanhangers heel verschillende of zelfs conflicterende belangen hebben

en eisen stellen. De rechtvaardigheidstheoretische uitdaging bestond erin om consensus te bewerkstelligen en instituties te ontwerpen die de belofte van rechtvaardigheid kunnen inlossen en die het pluralisme kunnen overkoepelen.

Voor de daadwerkelijke oplossing van de concrete opgaven waarvoor de vrije, rechtsstatelijke en sociaaldemocratieën van het Westen in de laatste decennia kwamen te staan en nog altijd staan, was die aanpak weinig vruchtbaar. Rechten kunnen als rechten worden gegarandeerd, levenskansen alleen via het scheppen van ontwikkelings-, opleidings-, beroeps- en carrièreperspectieven, wat voor overheidsinstellingen al moeilijk, en in maatschappelijke organisaties en bedrijven nog moeilijker betrouwbaar en succesvol te realiseren valt. De deelname aan het maatschappelijke en politieke leven en het profijt van economische groei kunnen niet per decreet worden opgelegd, maar enkel door een veelvoud aan staatsregelingen en programma's worden gestimuleerd, en de overheid is daarbij aangewezen op de medewerking van maatschappelijke organisaties en bedrijven. Hoe moeilijk het is om burgers zover te brengen dat ze naar elkaar luisteren, elkaar zien en elkaar erkennen, zonder dat ze zich betutteld voelen en obstinaat reageren, leren de inspanningen om tot een nieuwe cultuur van gelijkberechtiging te komen in de omgang van de geslachten met elkaar.

Voor de verwezenlijking van haar concepten bieden theorieën over rechtvaardigheid geen oplossingen, en